O‘ZBEK TILIDA GASTRONOMIK MIQDOR BIRLIKLARINING SEMANTIK VA KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Tosheva Dildora Abdumalikovna
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Osiyo xalqaro universiteti dotsenti, Buxoro, O‘zbekiston
Elektron pochta: ms.dildora07.88@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada gastronomik kontekstda qo‘llanadigan miqdor birliklarining semantik tuzilishi va miqdorni tasavvur qilishdagi vazifasi tahlil qilinadi. Barmoq harakati, kaft sig‘imi, yutish harakati hamda idish hajmiga tayangan o‘lchash usullari farqlanadi. «Bir chimdim», «bir hovuch», «bir qultum», «bir luqma» va «bir kosa» konstruksiyalarida son, miqdor birligi va modda nomining munosabati yoritiladi. Tahlil ushbu birliklarning metrik aniqlikdan ko‘ra amaliy vaziyatga mos o‘lchash imkonini berishini ko‘rsatadi. Miqdorni gramm yoki millilitrga kontekstsiz aylantirishning asosli emasligi izohlanadi. Gastronomik konseptosferani tavsiflash uchun o‘lchash asosi, mahsulot xususiyati va vaziyatni birgalikda qayd etish taklif qilinadi.

Kalit so‘zlar: gastronomik miqdor, o‘lchov birligi, hisob so‘zi, tana tajribasi, idish hajmi, semantik moslashuv, konseptual belgi.

Ovqat tayyorlash va iste’mol qilish bilan bog‘liq nutqda mahsulot nomini aytishning o‘zi yetarli bo‘lmaydi. Uning qancha olinishi yoki berilishi ham ifodalanadi. «Bir chimdim tuz» va «bir kosa sho‘rva» birikmalari oziq-ovqatni turlicha miqdoriy chegaralaydi. Birinchi holatda kichik ulush barmoq harakati orqali tasavvur qilinsa, ikkinchisida idish miqdorni belgilashga xizmat qiladi. Bu birliklar kundalik amaliyotdagi o‘lchash tajribasini lisoniy shaklga keltiradi. Ularni tadqiq etish gastronomik konseptosferaning faqat obyektlarga emas, obyekt bilan bajariladigan amallarga ham bog‘liqligini ochishga yordam beradi.

Mazkur ishda gastronomik miqdor birligi deganda oziq-ovqat yoki ichimlik hajmi, ulushi yoxud olinadigan qismini ifodalashda qatnashadigan leksik vosita tushuniladi. Bu ishchi ta’rif «chimdim» va «kosa»ni bir xil lug‘aviy tur deb hisoblashni anglatmaydi. «Chimdim» miqdor bilan bog‘liq ot bo‘lsa, «kosa»ning idish ma’nosi miqdoriy konstruksiyada o‘lchash vazifasiga jalb qilinadi. Ular o‘rtasidagi umumiylik predmetlarni emas, gastronomik nutqdagi vazifani qiyoslash orqali belgilanadi. Shu sababli birlikning lug‘aviy ma’nosi bilan muayyan konstruksiyadagi rolini ajratish zarur.

Material sifatida «bir chimdim tuz», «bir hovuch guruch», «bir qultum suv», «bir luqma ovqat» va «bir kosa sho‘rva» birikmalari tanlandi. «Chimdim» va «qultum» haqidagi izohlar elektron lug‘at orqali tekshirildi [1; 2]. Qolgan birikmalar muallifning semantik qiyoslash uchun tanlagan tahliliy misollaridir; ular muayyan badiiy asardan olingan iqtiboslar sifatida taqdim etilmaydi. Tadqiqot sifat tahliliga asoslanadi. Birliklarning umumiy nutqdagi chastotasi, hududlar kesimidagi ulushi yoki ularni ishlatadigan so‘zlovchilar soni hisoblangan emas. Natijalar tanlangan misollarning talqini doirasida bayon qilinadi.

Miqdoriy konstruksiyaning tuzilishida uch vazifa ajratilishi mumkin: son takrorlanadigan ulushni sanaydi, miqdor birligi ulushni qanday chegaralashni ko‘rsatadi, modda nomi esa nimaligi o‘lchanayotganini bildiradi. «Ikki hovuch guruch»da «ikki» guruch donalarining soni emas, hovuch bilan olingan ulushlar sonidir. Shunday qilib, donalardan tashkil topgan mahsulot nutqda yaxlit massa sifatida miqdorlanishi mumkin. Bu tahlil hisoblash bilan o‘lchash o‘rtasidagi farqni ko‘rsatadi: grammatik son har doim alohida oziq-ovqat obyektini sanamaydi, ba’zan amaliy o‘lchash harakatini sanaydi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

«Chimdim»ning lug‘aviy izohi barmoqlar bilan olinadigan kichik miqdorni anglatadi [1]. «Bir chimdim tuz» konstruksiyasida miqdorning chegarasi mahsulotning nomida ham, «bir» sonida ham tayyor holda berilmagan. Uni barmoq harakatiga oid bilim tiklaydi. Muallif talqinida bunday o‘lchashning konseptual asosi qo‘l bilan bajariladigan ixcham harakatdir. Birlikning amaliy aniqligi mahsulotni ortiqcha qo‘shmaslikka xizmat qilishi mumkin, biroq uning o‘zi qat’iy gramm qiymatini belgilamaydi. Shaxsning barmoqlari, mahsulot donadorligi va olish usuli o‘zgarishi bilan real massa ham o‘zgarishi ehtimoli bor.

«Bir hovuch guruch»da miqdor kaft bilan olinadigan ulushga tayangan holda tasavvur qilinadi. Chimdim bilan qiyoslaganda o‘lchashning anatomik tayanchi va harakat ko‘lami boshqacha. Lekin bu farqni har qanday vaziyatda o‘zgarmaydigan matematik nisbatga aylantirish mumkin emas. Masalan, bir hovuch bir necha chimdimga teng, degan aniq sonli xulosa uchun tajribaviy o‘lchash zarur. Semantik tahlil faqat miqdor qanday usul bilan chegaralanishini ko‘rsatadi. Mazkur ikki birlikni qiyoslash orqali kundalik o‘lchashda tana qismlari turlicha konseptual tayanch bo‘lishi aniqlanadi.

«Qultum»ning lug‘aviy izohi bir yutishga mos suyuqlik miqdori bilan bog‘lanadi [2]. «Bir qultum suv»da o‘lchash idishning to‘liq hajmiga emas, iste’mol harakatining bir bosqichiga tayangan. Shu jihatdan «qultum» bilan «hovuch» bir-biridan farqlanadi: hovuch mahsulotni olish imkonini, qultum esa yutish imkonini faollashtiradi. Ikkalasida tana tajribasi bor, ammo tajribaning funksiyasi boshqa. Bu farq birliklarni bitta «xalqona o‘lchov» yorlig‘i ostida birlashtirishning tavsif uchun yetarli emasligini ko‘rsatadi.

«Bir luqma ovqat» birikmasi iste’mol qilinadigan ulushni chegaralaydi. Mazkur tahliliy misolda «luqma»ning vazifasi ovqatning butun hajmini emas, og‘izga olinadigan qismini ko‘rsatishdir. Qultum bilan funksional yaqinlik iste’mol harakatiga bog‘liqlikda ko‘rinadi. Biroq luqmani suyuqlikka, qultumni esa barcha qattiq mahsulotlarga bir xil tarzda qo‘llash mumkin, degan xulosa chiqarilmaydi. Miqdor birligining modda nomi bilan birikishi mahsulotning fizik holati va nutqiy vaziyat orqali cheklanadi. Demak, miqdor ifodalash leksik birliklar o‘rtasidagi semantik moslashuvni ham talab qiladi.

Idish asosidagi o‘lchash «bir kosa sho‘rva»da namoyon bo‘ladi. Bu yerda idish uning ichidagi taom miqdorini chegaralovchi vosita sifatida ishlatiladi. Konstruksiyani anglashda kosa bilan uning tarkibi o‘rtasidagi munosabat muhim. «Kosa»ning idish ma’nosi yo‘qolmaydi, ammo e’tibor tarkibning miqdoriga ko‘chadi. Ushbu munosabatni muallif idish va tarkibning yaqinligiga asoslangan semantik mexanizm sifatida talqin qiladi. Uni tana harakati asosidagi o‘lchash bilan aynanlashtirish kerak emas: birida faol harakat, boshqasida hajmni chegaralovchi buyum tayanch bo‘ladi.

Kosa orqali ifodalangan miqdor ham avtomatik ravishda metrik standartga ega bo‘lmaydi. Idish kattaligi va to‘ldirish darajasi ma’lum bo‘lmasa, bir kosaning millilitrdagi qiymatini aniqlab bo‘lmaydi. Retseptdagi ko‘rsatma bilan iste’mol vaziyatidagi taklifning aniqlik talabi ham bir xil emas. Mehmon uchun bir kosa taom berilishi tushunarli amaliy ulushni anglatishi mumkin; laboratoriya o‘lchovida esa idishning sig‘imi alohida qayd etilishi lozim. Shunday qilib, miqdor birligining foydaliligi uning qat’iy standartga ega bo‘lishiga to‘liq bog‘liq emas.

Tanlangan misollarda uch o‘lchash asosi farqlanadi: olish harakati, iste’mol harakati va idish sig‘imi. Birinchi guruhga chimdim bilan hovuch, ikkinchisiga qultum bilan luqma, uchinchisiga kosa asosidagi konstruksiya kiradi. Bu tasnif o‘zbek tilidagi barcha miqdor birliklarining to‘liq ro‘yxati sifatida taklif etilmaydi. Uning vazifasi tanlangan materialdagi farqlarni izchil tushuntirishdir. Guruhlarni ajratishda mahsulot nomi emas, miqdorning qanday chegaralanishi hal qiluvchi mezon bo‘ladi. Shu sababli bir xil mahsulot turli vaziyatda har xil miqdorlash vositasi bilan ifodalanishi mumkin.

«Bir» sonining ishtiroki ham bir xil kommunikativ natija bermaydi. U aniq bir amalni sanashi yoki kam miqdorni ta’kidlashga xizmat qilishi mumkin. Muallif tuzgan «Faqat bir qultum suv ichdim» gapida

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

kam iste’mol qilish mazmunini «faqat» kuchaytiradi. «Yana bir qultum suv ichdim» gapida esa qo‘shimcha iste’mol bosqichi ko‘rsatiladi. Birlikning asosiy miqdoriy tayanchi o‘zgarmasa ham, nutqiy yo‘nalish boshqa bo‘ladi. Ushbu juftlik muayyan nashrdan olingan dalil emas, kontekstning ta’sirini ko‘rsatish uchun tuzilgan qiyosiy misoldir.

Miqdor birliklarida yetarlilik va kamlikni farqlash ham vaziyatga bog‘liq. Bir chimdim qo‘shimcha kichik idishdagi ovqat uchun yetarli, katta hajm uchun esa kam bo‘lishi mumkin. Demak, «kichik miqdor» bilan «yetarli miqdor» bir xil tushuncha emas. Birinchisi ulush ko‘lamini, ikkinchisi maqsadga moslikni bildiradi. Konstruksiya ulushni nomlaydi, uning yetarliligi esa vazifa va mahsulotning umumiy miqdori orqali baholanadi. Gastronomik leksikaning aksiologik tavsifida bu ikki o‘lchovni ajratish asossiz umumlashtirishning oldini oladi.

Miqdoriy ifodalarni o‘rganishda jismoniy tajriba bilan madaniy me’yorning munosabati muhim. Tana va idishlar o‘lchashga moddiy tayanch beradi, biroq ularni qo‘llash tartibi ta’lim, oilaviy tajriba va muayyan retsept orqali o‘zlashtiriladi. Bunday izohdan ushbu birliklar faqat o‘zbek madaniyatiga xos, degan hukm kelib chiqmaydi. Milliy xususiyatni ko‘rsatish uchun boshqa tillardagi birliklar bilan alohida qiyoslash kerak. Hozirgi material o‘zbek tilidagi amaliy miqdorlashning qanday ifodalanishini tavsiflaydi, madaniyatlar o‘rtasidagi mutlaq farqni isbotlamaydi.

Gastronomik birliklarni izohli bazaga kiritishda miqdorning tayanchi, mahsulot bilan moslashuvi va qo‘llanish vaziyati alohida yozilishi maqsadga muvofiq. Masalan, «qultum» uchun iste’mol harakati, suyuqlik bilan bog‘liqlik va bir yutish ulushi qayd etilishi mumkin. «Kosa»ning miqdoriy qo‘llanishida esa idish hajmi bilan taom ulushi o‘rtasidagi aloqa belgilanadi. Bunday yozuv standart o‘lchovga aylantirishni majburiy qilmaydi. Aksincha, metrik ekvivalent noma’lum bo‘lsa, uni noma’lum deb qoldirish lug‘aviy tavsifning aniqligini oshiradi.

Til o‘qitishda ham ushbu birliklarni faqat tarjima ekvivalenti orqali berish yetarli emas. Ta’limiy mashqda son, miqdor birligi va mahsulot nomining vazifalari ajratilishi mumkin. O‘rganuvchi «ikki hovuch»dagi son donalarni emas, olingan ulushni sanayotganini anglaganda konstruksiyaning ma’nosi yaxshiroq ochiladi. Shuningdek, idish nomi bilan miqdor birligini farqlash oziq-ovqat buyurtmasini tushunishda yordam beradi. Ushbu tavsiyalar o‘tkazilgan pedagogik tajriba natijasi sifatida emas, lingvistik tahlildan kelib chiqqan amaliy taklif sifatida berilmoqda.

Xulosa sifatida gastronomik miqdor konstruksiyalari modda nomini tana harakati yoki idish sig‘imi orqali chegaralashini qayd etish mumkin. Tanlangan misollar olish, iste’mol qilish va idishga joylash bilan bog‘liq uch xil konseptual tayanchni namoyon etdi. Son ulushni sanaydi, birlik esa ulushni tashkil etish usulini ko‘rsatadi. Miqdorning vaziyatga bog‘liqligi uni ma’nosiz yoki noaniq vositaga aylantirmaydi; uning aniqligi amaliy maqsad bilan baholanadi. Keyingi tadqiqotlarda bu modelni retseptlar korpusi va real o‘lchash ma’lumotlari bilan tekshirish mumkin. Bunday tekshiruvsiz qat’iy metrik qiymat yoki chastota ko‘rsatkichini belgilash asosli bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 2nd ed. London and New York: Routledge, 2011. 3-bob, 65–86-b. ISBN 978-0-415-46754-4.
2. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. (tuzuvchilar). O‘zbek xalq maqollari. Mas’ul muharrir Sh. Turdimov. Toshkent: Sharq, 2005. 512 b.
3. Urayeva D. S., Tosheva D. A. Ceremonial Dishes in Uzbek Language // Texas Journal of Philology, Culture and History. — 2023. — Vol. 15. — P. 35–38.
4. Tosheva D. Qarindosh va qarindosh bo‘lmagan tillar paremiologik fondida kognitiv freymlar (O‘zbek, turk va ingliz tillari misolida) // Til va adabiyot.uz. — 2026. — № 17(85). — B. 17–19.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.